

HEEL DE MENS

Vorige week overleed de psychoanalyticus Erich Fromm. Deze 'vader van de zachte sector' verwierf grote faam met boeken als 'De angst voor vrijheid', 'De gezonde samenleving' en 'Liefhebben, een kunst, een kunde'. In de jaren zestig werd hij een van de belangrijkste goeroes van de alternatieve beweging. Op deze pagina schrijft Christien Brinkgreve over zijn betekenis als cultuurfilosoof terwijl Fromm zelf in een kort voor zijn dood aan de Duitse radio gegeven interview zijn denkbeelden toelicht.

Christien Brinkgreve

Op 18 maart van dit jaar - vijf dagen voor zijn tachtigste verjaardag - stierf Erich Fromm, een van de bekendste cultuurcritici van deze tijd. Hij behoorde tot een uitstervend ras van denkers die vanuit een grootse visie een schets geven van zowel verleden, heden als toekomst. Fromm trachtte hierbij religieuze, psychoanalytische en marxistische denkbeelden te integreren, stromingen die dikwijls op gespannen voet met elkaar staan. Wat denkrichtingen betreft was Fromm van vele markten thuis. Als enig kind in een streng orthodox-joods gezin, werd hij al vroeg doordrenkt met bijbelteksten en profetische visioenen van universele broederschap en vrede tussen de volkeren. Hij studeerde psychologie, filosofie en sociologie in Heidelberg, promoveerde op 22-jarige leeftijd, studeerde vervolgens medicijnen in München, en volgde een psychoanalytische opleiding in Berlijn. Hij had een analytische praktijk, en werkte tevens aan het "Institut für Sozialforschung" in Frankfurt, het thuisfront van de maatschappij-kritische "Frankfurter Schule", dat onder leiding van Horkheimer en Adorno in die jaren tot grote bloei kwam. Zoals vele Duits-joodse intellectuelen vertrok Fromm begin jaren dertig naar Amerika toen de nazi-dreiging ernstige vormen begon aan te nemen; zeker voor joodse analytici, aangezien de psychoanalyse op zichzelf al als "Joodse Wetenschap" verdacht was. Fromm heeft vele jaren in Amerika gewoond en gewerkt: als psycho-analyticus, als sociale wetenschapsbeoefenaar, en als auteur van vele bestsellers. Hoofdt thema in Fromms werk is de eenzaamheid van de mens in deze technologische samenleving, de psychische en geestelijke wanhoop en leegte waaraan de moderne mensen lijden, en de grote gevaren die dit met zich meebrengt voor de toekomst van de wereld. De mensen hebben in de loop der tijden het gevoel van verbondenheid verloren; eerst verdween de eenheid met de natuur, vervolgens de binding met de medemensen. De winst bij dit historisch proces is een toenemende vrijheid en een groei van individualiteit, maar de prijs die mensen daarvoor moeten betalen is hoog: velen kunnen de vrijheid niet aan, deze geeft een onverdragelijke eenzaamheid, waaraan mensen trachten te ontsnappen door zich aan een autoriteit te onderwerpen. Dit is ook de verklaring die Fromm gaf voor de aantrekkingskracht van het nationaal-socialisme. De bouwstenen van dit verhaal, dat in vele variaties in zijn ander werk terugkeert, zijn terug te vinden in de verschillende denkrichtingen waarin Fromm zich heeft verdiept: het bevat onder meer psychoanalytische en marxistische trekken die op een geheel eigen

wijze gekleurd en gecombineerd worden.

Hoewel Fromm zichzelf altijd als freudiaans psychoanalyticus is blijven beschouwen, vertoont zijn versie vele ketterse kanten. Met Karen Horney en Harry Stack Sullivan wordt Erich Fromm tot de "neo-freudianen" gerekend, tot de revisionisten van het tweede uur. Geen van drieën heeft een persoonlijke band met Freud gehad, en hun afwijkende standpunten gaven ook geen aanleiding tot tragische breuken en legendarische schisma's zoals dat bij Jung, Adler, Stekel en Rank, zijn vroeger leerlingen, het geval was. Wat de standpunten van Horney, Fromm en Sullivan inhoudelijk kenmerkt is hun meer sociologische benadering, hoe verschillend hun uitwerking verder ook was. Het belangrijkste waarin Fromm van Freud afweek was zijn overtuiging dat de sleutel tot de persoonlijkheid van mensen niet gezocht moet worden in hun driftstructuur maar in hun verhouding tot "de wereld". Freuds biologische beschouwingswijze heeft bij Fromm plaats gemaakt voor aandacht voor "interindividuele relaties". En aandacht voor de individuele persoonlijkheid wordt bij hem tevens vervangen door aandacht voor "karaktertypen", die kenmerkend zouden zijn voor een bepaalde historische periode.

Al benadrukt Fromm in zijn werk de invloed van sociale omstandigheden op de persoonlijkheid van mensen en schetst hij de historische veranderlijkheid van karaktertypen, hij gaat tevens in sterke mate uit van het bestaan van een menselijke natuur, die een aantal fundamentele behoeften kent, die in alle tot nu toe bestaande samenlevingen niet bevredigd worden. Zeker niet in deze technologische kapitalistische consumptiemaatschappij waar de mensen als robots en werktuigen een leeg en kwijnend bestaan lijden. Maar er is hoop ("er gloeit een klein vonkje van hoop", zoals Fromm dat uitdrukt); Fromm geloofde in de mogelijkheid van een samenleving waarin wel in de menselijke basisbehoeften werd voorzien, een samenleving die meer gebaseerd zou zijn op rechtvaardigheid, liefde en broederschap, waarbij de behoefte aan liefde en verbondenheid geïntegreerd kon worden met de behoefte aan onafhankelijkheid en individualiteit. Het zijn gedachten die in elk geval tot grote bloei zijn gekomen in de vele vormen en varianten van de humanistische psychologie.

Vervreemding

Fromm beschouwt als zijn voorname inspiratiebron het werk van Karl Marx, en dan vooral de jonge Marx en diens filosofisch-antropologische denkbeelden. Marx' vervreemdingsbegrip is tot Fromms vaste repertoire gaan behoren: de idee van een kloof die zou bestaan tussen de essentie van mensen en hun existentie, tussen wat de mensen in wezen zijn, of kunnen zijn, en hun feitelijke levensomstandigheden. Fromms ideeën over de menselijke natuur en het wezen van het mens-zijn - streng te onderscheiden van de vorm die dit mens-zijn kan hebben - zijn gebaseerd op dit marxistisch vervreemdingsbegrip. Fromms marxisme wordt niet gekenmerkt door revolutionair elan, het is eerder religieus-humanistisch van aard, en heeft dan ook nauwelijks aantrekkingskracht uitgeoefend op mensen met radicale wensen en sympathieën. Dit in tegenstelling tot Marcuse, die - hoewel stammend uit hetzelfde Frankfurter nest - radicalere tonen aansloeg en een ander publiek trok: hij werd als de geestelijke vader beschouwd van het studentenverzet eind jaren zestig. Het

NRC-HANDELSBLAD,
zaterdag bijlage
29-3-1980
- pag. 4.

FROMM-Online

Propriety of the Erich Fromm Document Center. For personal use only. Citation or publication of material prohibited without express written permission of the copyright holder.
Eigentum des Erich Fromm Dokumentationszentrums. Nutzung nur für persönliche Zwecke.
Veröffentlichungen - auch von Tellen - bedürfen der schriftlichen Erlaubnis des Rechteinhabers.

beeld dat door Warren Hinckle, toen redacteur van het Amerikaanse blad Ramparts, gegeven wordt van een seminar bij Fromm in 1968, maakt duidelijk dat Fromms werwingskracht een ander publiek betrof: „De psychoanalyticus stond bekend om zijn kruistocht voor het „spontane zelf”, maar in de loop van de dag bleek dat zijn definitie van het „spontane zelf” niet het smeden van een gewelddadige revolutie inhield, noch een aantal andere radi-

cale dingen die de goedkeuring van de psychoanalyticus niet konden wegdragen. Dr. Fromms voorkeur voor orde en politieke vooruitgang aan de ene kant werden aan de andere kant in evenwicht gehouden door een dikwijls herhaalde angst voor de atoombom. Zijn afkeer van revolutionaire activiteit was gebaseerd op zijn geloof dat dit ineffectief en onredelijk was, voor een deel omdat het oorlog zou veroorzaken; uiteindelijk de laatste oorlog, waarbij de atoombom zou val-

len, daarbij een einde makend aan alle vooruitgang en hoop op vooruitgang”.

Hoop op vooruitgang blijft Fromm, ondanks zijn somberheid over deze tijd, behouden. „Hebben wij redenen om trots en hoopvol gestemd te zijn?” vraagt hij zich af, onder meer in „De zelfstandige mens”.

Fromms antwoord luidt bevestigend, maar noch het goede noch het kwade komt automatisch tot stand. „Het is de mens zelf die be-

slissen moet. Alles is hier afhankelijk van zijn eigen vermogen zich ernstig rekenschap te geven van zichzelf, zijn leven en geluk, van zijn bereidheid de ethische problematiek zowel van zichzelf als in maatschappelijk opzicht onder ogen te zien, en vooral van de moed, waarmee hij zichzelf durft te zijn, een zelfstandig mens, zelfbewust en authentiek”. Niet een tekst die een helder idee geeft hoe de gevaren die ons dreigen gekeerd moeten worden. In elk geval volgens Fromm niet door revolutie: „De doodlopende weg van het geweld”. Alleen door een „radicale mentaliteitsverandering”, die veel inzet en saamhorigheid vereist, „an een „humanisering van deze technologische samenleving” tot stand komen.

Fromms verdienste is het feit dat hij zich met de grote problemen van deze tijd heeft beziggehouden, zoals het nazisme, de dreiging van een atoombomoorlog, en het onvermogen tot geluk. De manier waarop hij deze thema's uitwerkt is echter weinig verhelderend. Hij praat als een dominee die zo goed weet wat het goede is voor de mens, en die niet kan ophouden zijn wijsheden keer op keer te herhalen, in wollige, ingewikkelde en verheven taal. Zowel analytici als sociologen en historici zullen vaak gruwen van het mengsel dat Fromm van hun inzichten gebrouwen heeft. Zijn beschouwingen zijn weinig empirisch gericht, en doortrokken van ethische oordelen. Zo zijn de mensen volgens Fromm in deze samenleving eenzaam, depressief, ongelukkig, ook al mochten ze daar zelf anders over denken. Het bekende probleem van het vals bewustzijn van de tevreden arbeider doet zich hier voor (met als hedendaagse variant de tevreden huisvrouw): zij kunnen niet gelukkig zijn, want hun bestaan is niet in overeenstemming met hun wezenlijke behoeften. Deze vrij moralistische gedachtengang leidt bij Fromm tot krasse uitspraken als zouden de meest aangepasten in deze samenleving eigenlijk de zieksten zijn, en de zieken de meest gezonden; denkbeelden die grote opgang hebben gemaakt in de radicale psychiatrie. Veel van Fromms denkbeelden moeten aangeslagen zijn, gezien de enorme oplage waarin zijn werk in vele talen is verschenen. Velen kunnen bij hem kennelijk iets van hun gading vinden: de niet-revolutionaire wereldverbeteraars, de mensen van goede wil, de mensen die geloven in de creatieve en gezonde krachten in de mens die uiteindelijk zullen overwinnen.

Het opvallendste van Fromm is misschien nog wel het onpersoonlijke van zijn werk. De thema's van zijn werk – de eenzaamheid, zijn afkeer van deze samenleving en hoop op betere tijden – zijn dan wel terug te voeren op zijn eenzame orthodox-joodse jeugd; de uitwerking van deze thema's geschiedt in zeer globale en algemene termen. Het gaat steeds om „de mens” in zijn relatie tot „de wereld”. Het blijft vreemd voor een psychoanalyticus dat hij zo weinig belangstelling lijkt te hebben voor individuele mensen. Fromm zelf blijft in zijn werk een onbekende.

Propriety of the Erich Fromm Document Center. For personal use only. Citation or publication of material prohibited without express written permission of the copyright holder.
Eigentum des Erich Fromm Dokumentationszentrums. Nutzung nur für persönliche Zwecke.
Veröffentlichungen – auch von Tellen – bedürfen der schriftlichen Erlaubnis des Rechteinhabers.